

УДК 811.161.1'373.2

doi: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2019.71.10320>

ДА ПЫТАННЯ АБ ЛІНГВІСТЫЧНЫМ ДАСЛЕДАВАННІ АНТРАПОНІМАЎ З АСНОВАЙ-ЭТНОНІМАМ У ГАВОРКАХ БЕЛАРУСІ

Наталля Тачыла

*Мазьрскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П. Шамякіна
кафедра замежных моў і метадыкі выкладання замежных моў,
вул. Студэнцкая, 28, Мазыр, Беларусь, 247760
тэл.: (00375) 297 348 889
e-mail: natakazak1980@mail.ru*

Прааналізаваны асноўныя працы і даследаванні вядомых навукоўцаў Беларусі ў галіне антрапаніміі (М. Бірыла, Ю. Гурская, Г. Мезенка, А. Рагалёў, Г. Усціновіч, В. Шур); паказаны падыходы да вывучэння адзінак класа анамастыкі антрапанімаў; выяўлены праблемныя анамастычныя адзінкі, аналіз якіх не знайшоў дэталёвага апісання і застаўся пазаўвагай даследчыкаў. Актуальнасць артыкула абумоўлена адсутнасцю спецыяльных даследаванняў у беларускай лінгвістыцы, прысвечаных грунтоўнаму аналізу адэтнімічных антрапанімаў і неабходнасцю іх сістэматызацыі і апісання. Прааналізаваныя працы, якія змяшчаюць багаты навуковы практычны вопыт вядомых беларускіх даследчыкаў анамастычнай лексікі, маюць вялікую навуковую каштоўнасць і даюць магчымасць на аснове зробленага, больш глыбока апісаць адзінкі, якія не знайшлі дэталёвага розгляду, скласці іх класіфікацыю, паказаць функцыянаванне некаторых адзінак і раёны іх распаўсюджвання.

Ключавыя словы: антрапанім, этнонім, народ, нацыянальнасць, аналіз, даследаванне, метады.

Пастаноўка праблемы, мэта даследавання. Уласныя асабовыя назвы ў лексіцы кожнай мовы займаюць асобнае месца. Яны вылучаюцца і па паходжанні і па функцыях, якія выконваюць. Імя, імя па бацьку, прозвішча, як адзначыў М. Бірыла, гэта “сталы спадарожнік чалавека на працягу ўсяго жыцця”. Як вядома, сучасныя імёны, якія ўжываюцца ў гаворках Беларусі, Расіі і на Украіне, у пераважнай большасці запазычаныя з іншых моў (грэчаскай, лацінскай, старажытнай яўрэйскай, германскіх, скандынаўскіх і інш.). З гэтых моў яны трапілі ў нашу мову праз грэчаскую і царкоўнаславянскую разам з прыняццем хрысціянства [1: 4].

З цягам часу з’явіліся і новыя імёны, які прыйшлі з іншых моў у выніку культурных і эканамічна-палітычных сувязяў паміж рознымі нацыямі. Прозвішчы ў Беларусі ўзніклі ў XVII–XVIII стст. на аснове ўласных імёнаў і імёнаў-мянушак адапелятыўнага паходжання, таму ў адносінах да ўласных асабовых імёнаў з’яўляюцца ўтварэннямі другаснымі.

У артыкуле мы ставім на мэце: **1.** прааналізаваць асноўныя працы, даследаванні вядомых беларускіх навукоўцаў у галіне антрапанімікі; **2.** паказаць падыходы да вывучэння адзінак гэтага анамастычнага класу; **3.** выявіць праблемныя анамастычныя адзінкі, аналіз якіх не знайшоў грунтоўнага апісання і застаўся пазаўвагай даследчыкаў; на матэрыялах беларускіх кніг-хронік “Памяць”, выявіць групы прозвішч, утвораных ад этнонімаў.

Актуальнасць даследавання. Актуальнасць абумоўлена адсутнасцю ў беларускім мовазнаўстве спецыяльнага даследавання, прысвечанага грунтоўнаму

аналізу адэтанімічных утварэнняў – антрапонімаў з асновай-этнонімам (*Казак, Казакоў, Лях, Ляхецкі, Мазуркевіч, Рускі, Беларусаў, Турак* і інш.) і неабходнасцю іх фіксацыі, сістэматызацыі і апісання.

Аналіз апошніх даследаванняў і публікацый. Даследуючы праблему адэтанімічных утварэнняў, пад якімі мы разумеем анамастычныя адзінкі (антрапонімы), што маюць у сваім складзе этнонім, патрэбна выкарыстоўваць звесткі сумежных раздзелаў анамастыкі: этнанімікі, тапанімікі, антрапанімікі, бо этнонімы цесна звязаны з тапонімамі і антрапонімамі, і могуць служыць базай для ўтварэння гэтых адзінак. Нацыянальныя і этнічныя абазначэнні здаўна прыцягвалі ўвагу і простых людзей і даследчыкаў. Сёння вывучэннем этнонімаў і ўтвораных ад іх адзінак займаюцца прадстаўнікі самых разнастайных навук (лінгвісты, географы, гісторыкі, этнографы, псіхолагі, літаратуразнаўцы). Аднак, у першую чаргу, гэты пласт лексікі пільна даследуецца лінгвістамі: М. Грынблат, І. Ганжына, І. Каралёва, А. Супяранская, Н. Тупікаў, Б.-О. Унбегаўн, Ю. Федасюк.

Выклад асноўнага матэрыялу. Сярод даследчыкаў беларускай антрапаніміі, у тым ліку на фоне ўсходнеславянскай, патрэбна назваць М. Бірылу. Акадэмік зрабіў у беларускім мовазнаўстве найбольш значны ўклад у развіццё анамастыкі ў цэлым і антрапаніміі ў прыватнасці. Вынікі яго працы ў гэтым напрамку прадстаўлены ў шматлікіх публікацыях, у тым ліку некалькіх манаграфіях [2; 3; 4; 5].

Даследчык першы звярнуў увагу на адзначаны клас онімаў і прысвяціў ім многія працы: “*Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*”; “*Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі*”; “*Структура ўласных мужчынскіх імён*”. У першых працах вучоны глыбока аналізуе этымалогію імён, прозвішчаўтваральных асноў і структуру сучасных беларускіх прозвішчаў, што ўзніклі на базе апелятыўнай лексікі і на аснове ўласных імён літоўскага і цюркскага паходжання; структуру мужчынскіх хрысціянскіх імён XVI–XVIII стст., імён, рэканструяваных па сучасных беларускіх прозвішчах, у тым ліку і сучасныя мужчынскія імёны. Навукоўца паказвае асаблівасці адаптацыі кананічных імён на аснове беларускай мовы, дэталева апісвае словаўтваральныя структуры поўных афіцыйных, размоўных, эмацыянальна-ацэначных імён.

Паводле М. Бірылы, для ўтварэння імёнаў-мянушак выкарыстоўвалася лексіка розных семантычных груп (назвы свойскіх жывёл: *Баран*; назвы дзікіх звяроў і грызуноў: *Бобр*; назвы свойскіх птушак: *Гусак*; назвы хатняй пасуды: *Гладыш* і многія другія), сярод гэтых 29 семантычных груп, вылучаецца невялікая група: “*Назвы народаў і этнічныя групы*”: *Жамойцін; Казак; Кашуба; Козарін; Літвін, Літвінко, Латоўка; Лях, Ляшко; Мазурко; Маскаль, Масквіцянін; Паляк; Русін; Татаран; Цыган, Цыганок, Цыганко; Черкас; Чех; Швед. Бесараб; Волах, Валэх, Валáха; Грэк; Жыдзік, Жыдок; Кабарда, Кабóрда; Казак, Кóзак, Казачóк, Казáча; Кастрама; Кашуба; Латыш; Ліцвін, Ліцвінок; Лях; Немец; Паляк, Пóляк, Палячок; Татарын; Турак; Халол; Цыган; Швед, Швэд, Шведка, Швэдка* [1: 18].

Прозвішчы, утвораныя ад імёнаў-мянушак гэтай семантычнай групы, карацей кажучы, адэтанімічныя прозвішчы, з’яўляюцца захавальнікам, кансерватарам лексікі папярэдніх эпох і адлюстроўваюць самыя разнастайныя падзеі жыцця народа, яго становішча сярод іншых этнасаў, яго стасункі з прадстаўнікамі іншых нацый.

Таму, некаторыя этнонімы, якія з’яўляюцца базай для ўтварэння антрапонімаў: уласных імёнаў, мянушак, прозвішчаў, нясуць рэальную этнічную нагрузку. На думку У. Ніканава, “*антрапонімы могуць служыць каштоўнай гістарычнай крыніцай, дапамагаючы высвятліць былы этнічны склад і міграцыі насельніцтва ў*

минулым” [13: 125].

Неабходна падкрэсліць і ўзаемасувязь паміж антрапонімамі і тапонімамі. Так, антрапонімы – імёны правадыроў плямёнаў становяцца асновай для назвы плямёнаў або нават народаў, якія ў сваю чаргу становяцца нярэдка асновамі геаграфічных назваў. З іншага боку, тапонімы ўдзельнічаюць ва ўтварэнні этнонімаў і антрапонімаў. Этнонімы і адэтнанімічныя ўтварэнні ў гаворках Беларусі ўтрымліваюць каштоўную інфармацыю аб насельніцтве краіны, спецыяльнае вывучэнне этнонімаў, этнаантрапонімаў і этнатапонімаў неабходна тады, калі яны выяўляюцца на тэрыторыях, дзе на працягу доўгага часу адбываліся складаныя і разнастайныя этнагенетычныя працэсы, у якіх удзельнічалі многія роднасныя і няроднасныя народы.

Незавершанай і неапублікаванай засталася ўнікальная лексікаграфічная праца М. Бірылы “*Слоўнік беларускіх прозвішчаў*”. Мяркуючы па матэрыялах, якія захаваліся, слоўнік павінен быў стаць вельмі змястоўным выданнем. У рэестр слоўніка аўтар уключыў больш за 55 000 прозвішчаў беларусаў, 5 % ад якіх з’яўляюцца прозвішчы з асновай-этнонімам. Адна толькі частка на літару “А”, утрымлівае 2 480 слоўнікавых артыкулаў. На думку супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа, на сённяшні дзень даволі праблематычна ўстанавіць крыніцы, на якія абапіраўся М. Бірыла, фарміруючы слоўнікавы рэестр. У сувязі з тым, што праца так ці інакш абапіраецца на папярэднія даследаванні вучонага ў галіне беларускай антрапаніміі, падаецца мэтазгодным звярнуцца да яго раней апублікаваных манаграфій у пошуках інфармацыі такога роду. У 1990 г. пад рэдакцыяй М. Бірылы створаны “*Анамастычны слоўнік твораў Я. Коласа*”. Вялікую ролю ў распрацоўцы праблем анамастыкі адыграла з’яўленне зборнікаў “*Беларуская анамастыка*”, якія выдаюцца рэгулярна з 1977 г.

Даследаванні апошніх гадоў па антрапаніміі, яе прадметнай зоне, праблематыцы, метадалогіі варты звязаць з імем Г. Мезенка [10; 11; 12]. У манаграфіі “*Віцебчына ва ўласны імёнах: мінулае і сучаснасць*” Г. Мезенка, В. Ляшкевіч, Г. Семяньковай адзін з падраздзелаў прысвечаны семантычным асаблівасцям прозвішчаўтваральных асноў. У сектары “*Антрапонімы, утвораныя ад мянушак, якія называюць асоб па этнічнай і нацыянальнай прыналежнасці*” называюцца толькі некаторыя адэтнанімічныя прозвішчы *Італьянцаў, Грэкаў, Лях, Ліцвін, Ліцвянкоў*, таму, на нашу думку, адзінкі гэтага сектару павінны даследавацца болей падрабязна, а іменна, іх семантыка, спосабы ўтварэння, сувязь з другімі онімамі (тапонімамі, мікратапонімамі), функцыянаванне патрабуюць болей грунтоўнага вывучэння.

Антрапонімы балтыйскага паходжання даследаваны Ю. Гурскай. У сваіх навуковых працах “*Прозвішчы адэтнанімічнага паходжання на тэрыторыі ВКЛ*”; “*Процессы трансонимизации в балтийских и славянских языках (на материале этнонимов)*”; “*Явление трансонимизации в древней онимии балтийских и славянских языков*” [6; 7; 8], аўтар аналізуе прозвішчы адэтнанімічнага паходжання ў пісьмовых помніках Вялікага Княства Літоўскага, усталёўвае сувязі адэтнанімічных прозвішчаў з тапонімамі, выдзяляе найбольш старажытныя этнонімы (Русь, Літва, Гуды) [6: 160], але функцыянаванне адэтнанімічных антрапонімаў у сучасных гаворках Беларусі застаецца па-заўвагай даследчыцы.

У манаграфіі “*Древние фамилии современного белорусского ареала на славянском и балтийском фоне*” даследчыца разглядае праблемы моўнай і

культурна-гістарычнай эвалюцыі старажытных беларускіх прозвішчаў. Аўтар манаграфіі робіць класіфікацыю прозвішчаў, сярод якіх выдзяляе адэтнанімічныя антрапонімы, утвораныя ад балтыйскіх і славянскіх этнонімаў [7].

Вялікі ўклад у развіццё беларускай аномастыкі зрабіў Мазырскі прафесар В. Шур. У сваіх працах (болей за 180 навуковых і навукова-метадычных работ), прысвечаных вывучэнню беларускіх асабовых імён, прозвішчаў, псеўданімаў, тапанімічных назваў. Даследчык на багатым фактычным матэрыяле знаёміць нас са *спадчынай* беларускага народа. Аўтар адзначае, што ў розных народаў розныя шліхі і спосабы ўзнікнення прозвішчаў, таму вывучаючы прозвішчы, што ўжываюцца ў гаворках Беларусі, можна прасачыць узаемадзеянне беларускіх аномастычных назваў з назвамі другіх народаў, што ў пэўны час пабывалі на тэрыторыі Беларусі [17].

На мянушкі і іх паходжанне звяртае ўвагу і Калінкавіцкі навуковец У. Лякін, які дае падрабязную характарыстыку прозвішчам, што сустракаюцца ў гаворках Усходняга Палесся. У сваёй працы *“Фаміліі Каліноўскага края”* аўтар фіксуе ўсе антрапонімы, што выяўлены ў мясцовых гаворках, робіць іх аналіз, паказвае частотнасць і распаўсюджанасць гэтых аномастычных адзінак на даследуемай тэрыторыі, фіксуе некаторыя прозвішчы, што маюць у сваім складзе аснову-этнонім, але не паказвае этымалогію і ўзаемасувязь гэтых онімў з другімі онімамі [9].

Г. Усціновіч даследуе гістарычную антрапанімію Гродзеншчыны і Брэстчыны (XIV–XVIII стст.), разглядае лексіка-семантычны склад і структуру ўласных асабовых імён і імён апелятыўнага паходжання, звяртае ўвагу і на антрапонімы з асновай-этнонімам [16].

Балтыйскаму паходжанню асобных беларускіх антрапонімаў прысвечаны артыкулы В. Рымшы. Вывучэннем сучаснага антрапанімікону займаецца І. Шумская. Беларускія псеўданімы сабраў і зафіксаваў Я. Саламевіч. У апошні час вялікая ўвага стала надавацца рэгіянальнаму матэрыялу. Так, В. Рагаўцовым і С. Кечык выдадзены *“Аномастычны слоўнік Магілёўшчыны”*, што ўключае і мянушкі [15]. Прафесар А. Рогалеў правёў гістарыяграфічны аналіз імён кіраўнікоў Гомеля, гомельскіх баяр і сялян. У сваіх навуковых працах аўтар раскрывае спецыфіку найменняў жыхароў Гомеля і гомельскіх вёсак у XVI–XVIII стст., разглядае станаўленне сучаснага прозвішчнага фонда ў рэгіёне, змяшчае спіс найбольш частотных мужчынскіх і жаночых уласных імён, падае іх этымалагічныя значэнні [14]. Варта адзначыць і серыю беларускіх кніг-хронік *“Памяць”*, якія змяшчаюць быгаты фактычны матэрыял, і даюць магчымасць зрабіць выбарку адэтнанімічных антрапонімаў, для далейшага даследавання.

Вынікі даследавання. Намі было прааналізавана каля 20 навуковых прац, што змяшчаюць навукова-практычны вопыт вядомых беларускіх даследчыкаў аномастычнай лексікі. Зразумела, прадстаўлены агляд не з’яўляецца поўным. Вельмі складана пералічыць усе публікацыі, якія адносяцца да даследавання антрапонімаў і адэтнанімічных прозвішчаў, што функцыянуюць у гаворках Беларусі. Нягледзячы на вялікую колькасць прадстаўленых навуковых даследаванняў, выяўлена, што адэтнанімічныя ўтварэнні (антрапонімы) разгледжаны толькі фрагментарна, не існуе на сённяшні час працы па комплексным апісанні гэтых адзінак.

Перспектывы выкарыстання вынікаў даследавання. Прааналізаваныя крыніцы ўяўляюць вялікую навуковую вартасць і даюць магчымасць на падставе зробленага, болей глыбокага прааналізаваць тыя адзінкі, што не знайшлі грунтоўнага апісання (адэтнанімічныя антрапонімы), зрабіць іх класіфікацыю, паказаць

1. Biryła, M. V. (1969). *Belaruskaya antrapanimya. Prozvyshy, utvoranya ad apelyatyunai leksyky*. Minsk: Navuka i tehnika.
2. Biryła, M. V. (1966). *Belaruskaya antrapanimya. Ulasnyiya imyonyi, imyonyi-myanushi, imyonyi pa batsku, prozvischchi*. Minsk: Navuka i tehnika.
3. Biryła, M. V. (1982). *Belaruskaya antrapanimya. Struktura ulasnyih muzhchynskih imyon*. Minsk: Navuka i tehnika.
4. Biryła, M. V. (1963). *Belaruskiya antrapanimichnyiya nazvyi u ih adnosinah da antrapanimichnyih nazvay inshyih slavyanskih mou (ruskay, ukrainskay, polskay)*. Minsk: Vyd-va AN BSSR.
5. Biryła, M. V. (1988). *Tyपालogiya i geagrafiya slavyanskih*. Minsk: Navuka i tehnika.
6. Gurskaya, Yu. A. (2010). *Familii otetnonimicheskogo proishozhdeniya na territorii Velikogo Knyazhestva Litovskogo*. In: *Vestnik KGU im. N. A. Nekrasova, № 3*, 160–165.
7. Gurskaya, Yu. A. (2007). *Drevnie familii sovremennogo belorusskogo areala na slavyanskom i baltiyskom fone: monografiya*. Minsk: Izd-vo Belorus. gos. ped. un-ta.
8. Gurskaya, Yu. A. (2009). *Imya sobstvennoe: etimologiya: natsionalno-kulturnyy potentsial, kontseptualizatsiya: avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk: 10.02.19*. Belorus. gos. un-t. Minsk.
9. Lyakin, V. A. (2016). *Kalinovyy kray v imenah i nazvaniyah: istoriko-toponimicheskyy ocherk*. Minsk: Kolorgrad.
10. Mezenka, G. M. (1997). *Belaruskaya anamastyika*. Minsk: Vvisheyshaya shkola.
11. Mezenka, G. M. (2009). *Belaruskaya antrapanimya: vuchebnyi dapamozhnik*. Vitsebsk: UA “VDU Imya P. M. Masherava”.
12. Mezenka, G. M. (2006). *Vitsebshchyna va ulasnyih imyonah i suchasnasts: Managrafiya*. Vitsebsk : Vyidavetstva UA “VDU Imya P. M. Masherava”.
13. Nikonov, V. A. (1988). *Geografiya familiy*. Moskva: Nauka.
14. Rogalev, A. F. (2006). *Ot Gomeyuka do Gomelya. Gorodskaya starina v faktah, imenah, litsah: nauchno-populyarnoe izdanie*. Izd. 2-e, pererab. i dop. Gomel: Bark.
15. Ragautsou, V. I. (2000). *Anamastyichnyi slounik Magilyoushchynyi*. Magilyou: MDU Imya A. A. Kulyashova.
16. Ustinovich, G. K. (1975). *Antrapanimya Grodzenshchynyi i Brestchynyi (XIV–XVIII stst.)*. Minsk: Navuka i tehnika.
17. Shur, V. V. (1998). *Belaruskiya ulasnyiya imeny: Bel. Antrapanimika i tapanimika*. Minsk: Mast. Lit.

Стаття надійшла до редколегії 10. 05. 2019
прийнята до друку 10. 06. 2019

TO THE QUESTION OF LINGUISTIC RESEARCH ANTHROPONIMOV WITH THE BASIS ETHNONYM IN DIALECTS OF BELARUS**Tochylo Natallia**

*I. P. Shamyakin State Pedagogical University of Mozyr ,
Department of foreign languages and technique of teaching foreign languages room 406,
Mozyr, Belarus
28, Student Str., Mozyr, Belarus, 247760,
Phone (00375) 297 348 889
e-mail: natakazak1980@mail.ru*

In the article we aim to: analyze the main works, studies of famous Belarusian scientists in the field of anthroponymy (M. Birillo, Y. Gurskaya, G. Mezenko, A. Rogalev, G. Ustinovich, V. Shur); show approaches to the study of the units of the onomastic class of anthroponyms; identify the problem of onomastic units, the analysis of which did not find a detailed description and was left without the attention of researchers.

The article uses units that are derived from ethnonyms – the names of peoples, tribes, tribal units, clans, which are recorded in Belarusian dialects. There is no special study in Belarusian linguistics devoted to a thorough analysis of ethnonymic entities – ethno-anthroponyms with a basis *cossack, lyakh, mozur, belarusian, czech, french*. It is necessary to emphasize the connection between anthroponyms and place names. Anthroponyms – the names of tribal leaders become the basis for the names of tribes or even peoples, which in turn often become the basis of geographical names. On the other hand, toponyms participate in the formation of ethnonyms and anthroponyms. Ethnonyms in the Belarusian dialects contain valuable information about the population of the country; therefore, special study of ethno-anthroponyms is needed in areas where complex and diverse ethnogenetic processes took place for a long time, in which many related and unrelated peoples took part. The analyzed works contain a wealth of scientific and practical experience of Belarusian researchers, they are of great scientific value and make it possible, on the basis of what was done, to analyze more deeply those units that did not find a detailed description, draw up their classification, show the functioning of some units in the dialects of Belarus, reveal the areas of their distribution. We analyzed about 20 scientific papers containing the scientific and practical experience of well-known Belarusian researchers of onomastics. Of course, the review is not complete. It is very difficult to list all the publications related to the study of anthroponyms and ethno-surnames functioning in the dialects of modern Belarus.

Keywords: anthroponym, ethnonym, a people, nationality, analysis, research, methods.